

УДК 94:342.22(497.113)"1918/1941"(093.2)
323.1(=163.41:=163.42)"1918/1941"(093.2)
314.117(497.113)"1918/1941"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.VUJ.15-34>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 03. 07. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Немања ВУЈИЋ, историчар
истраживач-приправник у
Институту за савремену историју, Београд
vujić.nemanja037@gmail.com

УВЕРТИРА У ЗЛОЧИН – СРПСКО-ХРВАТСКИ СПОРОВИ О СТАТУСУ СРЕМА 1918–1941.

Сажетак: Настанак прве државе Јужних Словена 1918. године, у чијем су се саставу нашли и јужни крајеви некадашње Аустроугарске монархије, па тако и Срем, означио је нову етапу у односима два најбројнија народа на том простору – Срба и Хрвата. Политичку ситуацију у потпуно новом државном оквиру, а у вези са будућим статусом тог дијела земље, комплекснијом је чинио и начин на који је процес уласка Срема у ту државу извршен. Све вријеме постојања југословенске Краљевине, како у њеним политичким центрима Београду и Загребу, тако и на самом тлу Срема, трајали су српско-хрватски политички спорови о статусу и будућности те територије. У тексту је, на основу објављене грађе, научне литературе и оновремене штампе, начињен преглед српско-хрватских политичких спорова у Срему и о Срему, од прводецембарског акта 1918. до шестоаприлског бомбардовања 1941. године, са фокусом на оне политичке прилике које су представљале увертиру у настанак хрватске државе која је током Другог свјетског рата извршила геноцид над српским народом, а који је изузетне размјере задобио и на подручју Срема.

Кључне ријечи: Срем, присаједињење, Срби, Хрвати, Хрватска сељачка странка, Бановина Хрватска, Краљевина Југославија.

Ослобођење и уједињење – Срем 1918.

„Кидајмо са Загребом“ – гласио је текст пароле која се током новембра мјесеца 1918. године ширила насељима Срема. Позивајући на одвајање од Хрватске (као дијела Аустроугарске монархије) и уједињење са Краљевином Србијом, потекла је у сремским радикалским круговима посљедњих дана Великог рата.¹ Тај глобални сукоб донио је велика искушења и жртве у јужним крајевима Монархије. Срем је, поред Босне и Херцеговине, био најстрадалнији српски етнички простор у Аустроугарској током четири ратне године. Аустроугарска војска се на подручју Срема понашала веома окуптно, те су њена дејства обиљежили бројни ратни злочини, убиства, прогони и интернације, што је попримило нарочит интензитет након сукоба српске и аустроугарске војске који су се, у јесен 1914, десили управо на тлу Срема. Стога је однос према Срему од стране аустроугарске војске више наликовао односу према окупираној територији него према земљи која је у саставу Монархије била већ неколико стотина година. На постојање посебног војног режима утицала је и чињеница да се у Петроварадину налазила Команда за Банат и Срем, а понекад и за цијели Јужни фронт. Већ у љето 1918, сремске шуме биле су испуњене дезертерима, али и бачким Србима, јер је око 1.800 њих из равнице прешло на Фрушку гору, те је на њој тада укупно било између 6.000 и 7.000 цивила и зеленог кадра (дезертера из аустроугарске војске).²

Наредбом команданту Прве армијске области дивизијском генералу Милораду Павловићу, 4. новембра 1918. године, Врховна команда омогућила је прелазак српске војске преко предратних граница Краљевине Србије, „у циљу чишћења непријатеља и поседања територије на којој живи народ наших племена“.³ Четири дана касније, српске јединице прешле су Дунав у смјеру Баната и најприје заузеле Панчево. Био је то почетак великог напада, те су за свега 10 дана простори Бачке, Баната, Барање и Срема били ослобођени.⁴

Први позиви српској војсци из Срема да пређе Дунав и Саву стигли су већ 5. новембра, када је изасланство из Земуна то тражило у Београду, а истог дана изасланици Народног већа за Срем тражили су исто у Шапцу. Дан касније, у Београд су стигли изасланици народних вијећа из Осијека, Митровице и Вуковара, молећи „хитно упућивање наших трупа у Срем и Славонију, ради одржавања угроженог реда и спречавања анархије коју су почели да шире војници који су се вратили из руског ропства“.⁵ Уистину, доласком српске војске у сјеверне крајеве, дошло је и до подјела у зеленом кадру, јер је дио њега пружио

¹ Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији 1918.* (Нови Сад: Музеј Војводине – Школска књига НС, 2018), 484.

² Горан Васин и Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату : страдање Срба* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2022), 146, 156.

³ „Говор команданта I армијске области господина Милорада Петровића, дивизијског генерала, одржан 9. новембра 1938. приликом откривања спомен-плоче на Београдској капији у Петроварадину, поводом прославе 20-огодишњице Ослобођења Војводине“, у: *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017), 26.

⁴ Василије Крестић, *Срби у Угарској : 1790–1918* (Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021), 614.

⁵ „Говор команданта...“, 27–28.

подршку новој власти, а неки, занесени револуционарним тежњама, наставили оружане акције, те је анархија потрајала. Тако се тражење „социјалне правде“ неријетко претварало у пљачку, што је јењавало након што је војска формирала власт по селима.⁶

Тих дана, становништву формално и даље постојеће Монархије, из Беча и Будимпеште стизали су увелико закашњели позиви и приједлози за државно преуређење. Најприје је цар Карло, 16. октобра 1918. године, донио манифест „Мојим верним народима“, а када се Угарска девет дана касније отцијепила од Аустрије, њен премијер Михаљ Карољи понудио је Србима широку аутономију. Међутим, Срби са простора Аустроугарске, па тако и Срема, увелико су гледали ка Београду.⁷ Народно вијеће у Загребу формирано је већ нешто раније – 6. октобра 1918. године. Представник Срема у њему делегиран је већ два дана касније. У питању је био увелико афирмисани вођа Радикалне странке за Срем – др Жарко Миладиновић из Руме. Тиме је отпочео процес формирања народних вијећа у готово свим сремским мјестима. Тих дана записници институција у Срему почели су да се воде на ћирилици, а јединице поражене војске, мјестимично присутне у повлачењу, нису правиле сметње новој организацији власти – долазак новог доба био је неминован.⁸

Најзад, 24. новембра 1918. одржан је „Велики збор изасланика народних већа“, са око 700 људи, који је сазвао Жарко Миладиновић, предсједник Народног већа у Руми и члан Народног већа у Загребу. Закључци збора су гласили: „1. Данашњи због изасланика ‘Нар. Већа’ из Срема тражи да се оствари јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића и очекује и од Нар. Већа у Загребу да се што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду; 2. За случај племенског или политичког цепања, изјављују заступници ‘Нар. Већа’ у Срему, као изасланици народа, да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији; 3. За тај случај желимо да нас на конференцији о миру заступа Краљ. Српска Влада.“ На збору су учествовали представници око стотињак сремских мјеста. Дан послѣје, делегација овог збора предала је резолуцију предсједништву Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање у Новом Саду. На основу садржаја прве и друге тачке, са једне стране је јасно да је Срем у нову државу ушао преко Загреба, јер Загреб није одустао од уједињења. Али, друга тачка, иако очигледно није ступила на снагу, свједочи о недвосмисленом расположењу већине српског становништва Срема и одређењу за улазак у југословенску државу под круном Карађорђевића.⁹

Дјелатност Жарка Миладиновића пресудно је водила ка одржавању збора у Руми. Међутим, спријечен због одласка у Загреб, самом збору, који је почео окупљањем де-

⁶ Г. Васин и Н. Нинковић, *Срем у Првом...*, 149–150.

⁷ Исто, 153.

⁸ Драго Његован, „Присаједињење Срема Србији“, у: *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. : документи и прилози*, ур. Драго Његован, Нови Сад: Музеј Војводине, 2001, 226; Г. Васин и Н. Нинковић, *Срем у Првом...*, 151.

⁹ Д. Његован, *Присаједињење Војводине...*, 507; Софија Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава : 1918–1929*. (Београд: Службени гласник, 2015), 42.

легата управо у његовој кући, он није присуствовао.¹⁰ Миладиновић је тих дана на сједници Народног вијећа у Загребу приједлог Стјепана Радића о изузетно децентрализованој држави оцијенио као „случај племенског или политичког цепања“, те је одговорио да ће његова странка тражити присаједињење Срема, Бачке и Баната Србији „ако се с хрватске стране буде овако говорило“.¹¹ Умјерен став Васе Стајића, новосадског интелектуалца и истакнутог актера ових догађаја, коме је близак био и Милан Недељковић, предсједник Збора у Руми у одсуству Миладиновића, можемо одредити и као одраз опрезности у турбулентном периоду. Стога су напори Јаше Томића и Жарка Миладиновића – „да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се огртачем Југословена“ – ипак виђени као сувише чврсти.¹² У прилог томе иде и један Стајићев запис из тих дана, у коме је са дозом подсмјеха, па чак и стрепње, истакао да „у Руми Србенда Миладиновић хоће да откине Срем од Хрватске“. Са друге стране, Стајић је такође свједочио да је Стјепан Радић у загребачком Народном вијећу развијао „државотворне идеје“ (хрватске, а не југословенске) и покушавао да „на границама Хрватске заустави ‘туђу војску’ (српску)“, стварајући тако тешку атмосферу да је Светозар Прибићевић послао поруку у Нови Сад: „Кидајте са Загребом!“, чему се Јаша Томић „тако обрадовао“.¹³

И поред тога што није изгласао безусловно присаједињење Срема Краљевини Србији, него упозорење да ће до тога доћи у случају нестварања југословенске државе, хрватска штампа је скуп у Руми осудила као израз „сријемског сепаратизма“, те је контра њему у истом граду организован збор сремских Хрвата. Стога примјећујемо да је сам скуп од 24. новембра 1918. имао више одјека у Загребу, а нарочито на самом сремском простору, него у Београду. Краљевина Србија, задовољна коначним исходом процеса југословенског уједињења, игнорисала је тежње сремских Срба, које су тих новембарских дана исказиване отворено и преко контаката њихових политичких представника са београдским званичницима. Чињеница да је Срем у састав југословенске државе 1918. године ушао „преко Загреба“, изазвала је велико разочарење Срба у Срему према влади у Београду. Критике на рачун српских државника који су, према њиховом тумачењу, послали „и Срем у Загреб, како би дуалистичка слога и равнотежа била већа“, могле су се чути деценијама касније, нарочито у српској политичкој емиграцији.¹⁴ Чињеница да је Срем у нову државу ипак ушао као дио Хрватске, у међуратном периоду имала је тежину у политичким трвењима. То је било видљиво и у терминологији српских политичара, јер је неријетко

¹⁰ Д. Његован, „Присаједињење Срема Србији...“, 227.

¹¹ Илија Петровић, *Присаједињење Срема Србији 1918. године* (Рума: Завичајни музеј – Скупштина општине; Нови Сад: Музеј Војводине, 1994), 47–48.

¹² Слободан Бјелица, „Контроверзе око присаједињења Војводине Србији 1918. године“, *Сјоменица Историјског архива „Срем“*, XX, бр. 1 (2021), 112.

¹³ И. Петровић, *Присаједињење Срема...*, 49.

¹⁴ С. Бјелица, „Контроверзе око присаједињења...“, 114–115.

говорено о „Војводини са Сремом“.¹⁵ Румски збор је за вријеме Краљевине Југославије изузетно ријетко помињан у контексту присаједињења Краљевине Србији 1918, за разлику од Баната, Бачке и Барање, или уопштено Војводине. Тако се и у монографији *Војводина 1918–1938*. коју је 1938. године објавио Одбор за прославу 20-годишњице ослобођења и уједињења, тај скуп уопште не помиње. Стога је то питање, наизглед мање битно за сам епилог процеса, неријетко истицано на међуратним политичким зборовима и у натписима штампе, уз став да је начин уласка Срема у југословенску државу био велики политички пропуст.¹⁶

Национална структура становништва Срема 1918–1941.

Када је у питању национална структура становништва Срема у међуратном периоду, први параметар на који треба обратити пажњу јесу подаци настали непосредно прије Великог рата, 1910. године, а објављени су у публикацији Јосипа Лакатоша четири године касније. Према њима, Срем је, као једна од осам жупанија Хрватске и Славоније у Монархији, имао 397.103 становника, од чега 183.156 (44,7%) Срба и 103.988 (26,2%) Хрвата. Ти подаци су поређени са подацима из 1900. године, те се долази до закључка да је, за десет година, укупан број становника Срема порастао за 8,3% (са 366.660 на 397.103). Сличне проценте раста имали су и Срби (8,58%) и Хрвати (9,18%).¹⁷

У самом међуратном периоду, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији, обављена су два пописа становништва – 1921. и 1931. године. Ни у једном од њих, двије најдоминантније етничке групе у Срему – Срби и Хрвати, нису пописиване као посебне категорије у етничком смислу. Ипак, усљед доступности података о религијској и језичкој структури, број говорника српско-хрватског језика православне и римокатоличке вјероисповијести може се приближно одредити. Према попису из 1921. године, на географском простору Срема, укључујући и град Земун, укупно је живјело 407.626 становника. Од тога, 190.108 православних, 174.865 римокатолика и 42.653 осталих (евангелика, гркокатолика, Јевреја, муслимана, непознатих и других).

Међутим, укупни бројеви православних и римокатолика не одражавају нужно и етничку структуру становништва на том простору. Најприје зато што значајан број римокатолика не можемо поистовјетити са већинским римокатоличким народом – Хрватима, јер је у Срему, поред њих, живио и велики број њемачког, мађарског, словачког и другог римокатоличког живља. У вези са тим питањем, релевантни јесу резултати изјашњавања по категорији матерњег језика. Према истом попису, у Срему је 1921. године живјело 296.835 Срба

¹⁵ Mira Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941“, *Istorija 20. veka*, XIV, br. 2 (1996), 40.

¹⁶ Слободан Бјелица, „Перцепција ослобођења и уједињења 1918. у војвођанској међуратној јавности“, у: *Крај раша, Срби и стварање Југославије : зборник радова са међународној научној скупи одржаног 29–30. новембра 2018*, ур. Михајло Војводић, Београд: САНУ, 2021, 662–663; Види: *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017).

¹⁷ Josip Lakatoš, *Narodna statistika* (Osijek: R. Vačić, 1914), 21; О етничкој структури становништва Срема, Бачке и Баната од 1526. до 1918. године, више: Золтан Ђере, „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године“, *Истраживања*, XV, бр.1 (2004): 105–123.

или Хрвата, 1.896 Словенаца, 14.802 Чехословака, 4.355 Русина, 1475 Руса, 20280 Мађара, 64.764 Њемаца и 3.219 осталих.

На основу компарације података о изјашњавању о религији и матерњем језику из објављених резултата Пописа становништва из 1921. године, можемо закључити да је на цијелом географском простору Срема у том периоду живјело приближно 188.000 Срба и око 109.000 Хрвата.¹⁸

Сљедећи попис становништва обављен је деценију касније, 1931. године. Подаци о изјашњавању о матерњем језику на овом попису нису званично објављени, али су сачувани и касније постали доступни истраживачима. Према мишљењу историчара др Милета Бјелајца, подаци о матерњем језику становништва нису објављени „због међународне политичке ситуације“, односно „посебно због националних мањина и њихове распрострањености“.¹⁹ Према подацима о религијској припадности становништва, у Срему је укупно живјело 447.591 становника – 213.140 православних, 183.224 римокатолика и 51.227 осталих.

У десетогодишњем периоду између два пописа, број становника Срема порастао је за 39.965, односно са 407.626 на 447.591 становника, што представља повећање од 9,8%. Православни су порасли за 23.032, са 190.108 на 213.140, односно за 12,1%. Римокатолици за 8.359, са 174.865 на 183.224, односно 4,7%, а припадници осталих религија и неизјашњени са 42.653 на 51.227, што је раст за 8.574, односно 20,1%.²⁰

На основу компарације података о матерњем језику и религијској припадности становништва, могуће је приближно одредити број говорника српскохрватског језика православне и римокатоличке вјероисповијести, које у највећем броју случајева, са извјесним степеном поузданости, можемо идентификовати као Србе и Хрвате, у сваком граду и срезу Срема, што је представљено у сљедећој табели.²¹

ГОВОРНИЦИ СРПСКОХРВАТског ЈЕЗИКА

	православни	римокатолици
Град Винковци	4.727	21.709
Срез Винковци	2.080	6.722
Град Вуковар	2.189	5.228
Срез Вуковар	18.011	6.213

¹⁸ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год. (Београд: Општа државна статистика, 1932), 280–289.

¹⁹ Мира Радојевић, „Сporазум Цветковић–Маček и питање разграничења у Срему“, *Историја 20. века*, X, бр. 1 (1992), 66; Миле Бјелајца, „Два виђења рјешавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог свјетског рата“, *Токови историје*, XV, бр. 1 (1989), 85.

²⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine : knjiga II : prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Београд: Општа државна статистика, 1938), 48–49, 56–58, 60–61, 93–95, 124.

²¹ М. Радојевић, „Сporазум Цветковић–Маček...“, 68.

Срез Жупања	2.182	27.710
Град Земун	11.683	4.636
Срез Земун	27.714	801
Срез Илок	12.663	6.546
Срез Ириг	16.242	1.705
Срез Рума	30.259	4.442
Срез и град Сремска Митровица	35.025	5.270
Град Петроварадин	1.486	3.438
Град Сремски Карловци	13.566	3.823
Срез Стара Пазова	21.360	5.660
Срез Шид	15.359	11.393

Попис становништва, заказан за 1941. годину, није одржан усљед ратних околности и разбијања земље. Ипак, уз анализу резултата два обављена међуратна пописа и на основу прегледа историје међуратног Срема, у вези са чим закључујемо да великих сеоба становништва у том периоду није било, можемо закључити да су и подаци из пописа 1931. године, узимајући у обзир очекивани проценат пораста броја становника за следећи десетогодишњи период, одговарајући за преглед етничке слике Срема у периоду непосредно прије почетка Другог свјетског рата у Југославији.

***Стањус Срема у југословенској Краљевини –
од Уставојворне скујшћине до Бановине Хрвајске***

Срби из Јужне Угарске, у складу са својим тежњама за политичком аутономијом, у захтјевима из 1848. и 1949. године, у територију свог војводства убрајали су „Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Дистриктом кикиндским“. Истовремено се и Хрватски сабор изјаснио да Сремску жупанију „сматра као цјеловити дио троједне краљевине, и да ће их као своје супрот сваком, макар којега противника насртању крепко чувати и бранити“.²² Од тог револуционарног периода, Срем је постао предмет отвореног спора двије националне политике.

По доласку српске војске у сремске крајеве, новембра 1918, један њен официр из Земунa је команданту Прве армије пренио запажања која је, како је записао, „од поузданих овдашњих Срба дознао“, да „интелигенција хрватске народности у Срему ради на томе: 1) Да се у Срему не уводи ћирилица у општинским звањима. 2) Да се сузбија идеја о остварењу

²² М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 39.

Велике Србије. 3) Да се стаје на пут клицању Њ. В. Краљу Петру. 4) Да се спречава ступање добровољаца у Српску војску. 5) Раде на томе, да имају своје одвојене делегате на конгресу мира. 6) Народно веће у Загребу врши неку (уску) мобилизацију народне војске“.²³ Био је то само почетак српско-хрватских политичких трвења о статусу Срема, која су вођена како из Београда и Загреба, тако и на самом тлу Срема, те су трајала све вријеме постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије.

Политички живот Срема прије Првог свјетског рата у највећој мјери обиљежило је су-парништво Радикалне и Српске самосталне странке.²⁴ У том смислу, мало тога се промјенило по оживљавању политичког живота на овом простору након стварања нове државе. Радикали из Војводине постали су дио Народне радикалне странке са централом у Београду, док су самосталци постали дио нове – Југословенске демократске странке, и касније још једне – Самосталне демократске странке. Хрватско становништво углавном је бирало кандидате Хрватске (републиканске) сељачке странке²⁵. Своје бираче имали су и Савез земљорадника, Југословенска социјалдемократска странка, Хрватска заједница, а на самом почетку и Комунистичка партија Југославије. Десет сремских срезова (земунски, шидски, жупањски, винковачки, илочки, старопазовачки, митровачки, румски, иришки и вуковарски) били су на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године дио једне посебне изборне јединице. У свим срезovima са српском већином, односно свим осим Винковаца и Жупање, убједљиву побједу однијели су радикали, док су Хрвати углавном бирали ХРСС. Слична ситуација понављала се и у каснијим изборним циклусима. О важности Срема за радикале, говори и чињеница да је носилац њихове листе у Срему на изборима 1920. био лично Никола Пашић. И поред унутарстраначких сукоба који су трајали, током прве деценије постојања југословенске државе, радикали су и по чланству, утицају и изборним резултатима били неприкосновени на војвођанском простору.²⁶

Један од међуратних хрватских политичких лидера, Стјепан Радић, још 1905. године оставио је интересантан приказ свог виђења статуса Срема, наглашавајући „да Срием има остати хрватски или постати угарски“, прејудицирајући да српски бити не може.²⁷ Такви

²³ „Месни командант Српске војске – команданту I армије“, у: *Присаједињење Срема, Банатa, Бачке и Барање Србији : документи и ирилози*, ур. Драго Његован (Нови Сад: Музеј Војводине, 2001), 43.

²⁴ Више: Лазар Ракић, „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истџраживања*, III, бр. 1 (1974), 147–308; Лазар Ракић, „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истџраживања*, IV, бр. 1 (1975), 133–260.

²⁵ Странка је још прије Првог свјетског рата основана под називом Хрватска пучка сељачка странка. У Краљевини СХС, од 1920. године, носила је име Хрватска републиканска сељачка странка. Републикански елемент, потпуно супротан југословенском монархистичком уређењу, из свог имена ова странка је избацила 1925. године (М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 43). М. Radojević, „Sporazum Cvetković-Maček...“, 66.

²⁶ Софија Божић, *Срби у Хрватској : хегемонисти или пошљачени?* (Београд: Просвета, 2019), 188–191, 194–195; Slobodan Vjelica, *Radikali u Vojvodini 1919–1929*. (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2005), 27; Слободан Бјелица, „Политички живот Војводине између два светска рата“, *Attendite : гласник Истџоријског архива у Кикинди*, XIX, бр. 1 (2023), 104; „Победа радикала у Срему“, *Засџава*, 1. децембар 1920, 1; „Изборни резултати у целој држави“, *Засџава*, 25. јануар 1927, 2.

²⁷ Василије Крестић, *Великохрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину* (Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021), 18–19.

ставови, уз искључење и мађарског фактора, остали су основа хрватске политике према том простору и сљедећих неколико деценија, те једна од кључних тачака спорења српске и хрватске политике између два свјетска рата. Основа хрватске концепције статуса Срема била је идеја о суверенитету хрватске државе, који је у том случају превазилазио нови југословенски оквир, те је обухватао и Далмацију са Боком Которском, цијели Срем са Земуном, па чак и Босну и Херцеговину и Војводину. Стога је сваки систем подјеле земље који није укључивао историјске покрајине био основа за политички сукоб.²⁸ Насупрот овим позивима на наводно државно право, српске политичке елите су своје идеје о „српском Срему“ поткрјепљивале етничким, али и историјским правом, образлажући интензивне српске сеобе у сремске крајеве, њихов значај у заустављању османског продора, те општи значај Срема за српску културу и историју. Бројчану инфериорност, односно чињеницу да их је у Срему било готово два пута мање од Срба, Хрвати су покушавали да надомјесте ослањањем на локално мањинско становништво, најприје Њемце и Словаке.²⁹

Приједлози за први Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца потврдили су разлике у виђењима Београда и Загреба о територијалној организацији нове државе. У нацрту начињеном од стране ХРСС, предвиђено је било да се Банат, Бачка и Барања путем плебисцита одлуче којој ће државној јединици припадати, док је Срем, тада, као и касније, виђен као неупитни дио Хрватске. Слично је предлагала и Хрватска заједница (Хрватска напредна странка и Старчевићева странка права), тада друга по снази хрватска политичка опција, по којима би Банат, Бачка и Барања биле посебна јединица, а Срем дио Хрватске. Југословенски клуб (Хрватска пучка странка, Словенска људска странка и Буњевачко-шокачка странка) биле су сличног става, а далматински политичар Јосип Смодлака предлагао је да Војводина (са Сремом) буде једна од дванаест засебних југословенских покрајина.³⁰ Ставови сремских радикала по овом питању исказао је историчар и члан НРС из Буђановаца, Алекса Ивић, који је у свом спису „О будућој управи над Сремом“, истакао „три момента“ који би требало да буду основа за нову административну подјелу: историјски, економски и политички, а закључак је био захтјев „да се раскине ова неприродна веза Срема и Загреба“, истакавши: „са историјског становишта неправедно би било оставити Срем под Загребом“, јер „са Марковог Трга из Загреба не може да се догледа Срем, ни потребе ни невоље Срема“. Такође је додао: „са политичког становишта злочин би био оставити Сремце под Загребом“, алудирајући на 1914. годину, када „очи свих патника сремских биле су у Загреб упрте. А у Загребу није било ни срца ни душе спрам невоља Срба Сремаца“. Незваничне најаве о подјели Срема изазвале су незадовољство код сремских радикала, уз истицање да је такав „пројекат наopak са сваког гледишта“. Односно, да „Срем чини и економски, и географски, и етнички једну целину“, и да је он „природно лепо ограничена област“, те да „ни једног

²⁸ Исто; С. Божић, *Срби у Хрватској...*, 621.

²⁹ М. Radojević, „Sporazum Svetković–Maček...“, 61; Слободан Бјелица, „Административно-територијална организација војвођанског простора 1918–1941. године“, *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинги*, XVIII, бр. 1 (2022), 148.

³⁰ Исто, 141.

озбиљног разлога нема за његово цепање“.³¹ Најаве су биле и повод радикалских протестних зборова широм Срема, са захтјевом да се образује посебна сремска административна област. Њихова акција била је успешна. *Уредбом о подели земље на области*, Срем је априла 1922. дефинитивно постао једна од 33 области, са сједиштем у Вуковару, укључујући свих десет сремских срезова, који су раније били део Сремске жупаније.³² Такав епилог спора о административној подјели земље у загребачком листу *Хрвати* окарактерисан је као „крпа без вриједности“, док је радикалска *Засјава* оцијенила да донесена *Уредба* „значи прави почетак унутарњег нашег политичког живота за шире слојеве народне, јер широка самоуправа области и срезова биће она спона, која ће поред самоуправе општина највише да развије и да усавршава политички смисао и зрелост наших држављана и у њима да ојача љубав и приврженост према овој држави“.³³ До 1924. политички живот Срема био је оптерећен и питањем статуса Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, која је и даље обухватала и Срем. Локални Срби су се жалили на „примере насиља и неправди према сремским Србима, а које су спроводили локални чиновници заостали из аустроугарског времена“. Стога је одлука Владе Николе Пашића из фебруара 1924, када су покрајинске управе укинуте, позитивно дочекана код сремских радикала. Објављен је и уводник са насловом „Опроштај Срема од Загреба“, и текстом: „Сремци, посебно Срби, тек сада су се осетили ослобођеним од окова мађехинског Загреба“.³⁴ Београдско *Време* извјештавало је да је у том периоду постојао низ сукоба изазваних „раздраженошћу разних државних и антидржавних елемената“, а један од њих, који се десио управо у Срему, одно је и живот.³⁵ По том питању, у *Засјава* је закључено да је из Загреба нарочита пажња посвећена „Срему у жељи да га обезглаве и ставе под чизму“, и да је стога „тамо заведен најстраховитији терор и прогони свих људи који национално раде“.³⁶

Међутим, пола године касније, одлуком Владе Љубомира Давидовића, Покрајинска управа за Хрватску и Славонију је враћена и то са надлежностима које су проистикале из закона донесеног чак 1886. године, што је у *Времену* оцијењено као „гажење Устава“ и „враћање у назад“.³⁷ За сремске радикале то је значило да, како су сами истицали, „Срем

³¹ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 26–29.

³² M. Radojević, „Sporazum Svetković–Maček...“, 62; Више: Миленко Палић, „Преглед административно-територијалних промена у Војводини: 1918–1941.“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XXXVIII, бр. 1 (1964), 125–162; „Подела на области Вијводине“, *Засјава*, 27. април 1922, 3.

³³ Писање „Хрвата“, *Засјава*, 6. мај 1922, 1.

³⁴ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 32–33; С. Бјелица, „Перцепција ослобођења...“, 664.

³⁵ У Старој Пазови на „збору Радићеваца“ сукобили су се учесници збора (углавном дошли из Загреба, Београда, Сланкамена, Старих и Нових Бановаца) са члановима четничких удружења, ОРУНА-е и других пројугословенских организација. *Време* преноси да је до сукоба дошло након што су се на збору чуле пароле као што су „Живела Република! Доле влашки Краљ!“, док су „омладинци“ викали „Доле Радић, живео Пашић“, те су „поцепали хрватску тробојку“, након чега су Хрвати отворили ватру и убили једног сељака из села Војка, који је био и истакнути радикал, док је један члан ХРСС рањен. („Акција Х.Р.С.С. у Срему : Крвопролиће у Ст. Пазови“, *Време*, 13. октобар 1924, 1.)

³⁶ „Радићевска оргијања у Срему“, *Засјава*, 16. октобар 1924, 1.

³⁷ „Обнављање Покрајинског Намесништва у Загребу“, *Време*, 23. август 1924, 1; „Гажење Устава“, *Време*,

поново пада у ропство србождерском Загребу“, те су зборови под слоганом „За присаје-дињење српског Срема Београду“, организовани по сремским мјестима. Апели краљу Александру, чак пријетње револуцијом, објављивање примјера шиканирања и притисака на српске чиновнике, трајали су све до формирања Владе Пашић–Прибићевић, новембра 1924. године, када је Покрајинска управа за Хрватску и Славонију дефинитивно укинута. За сремске радикале, то је значило „коначно ослобођење Срема од Загреба“.³⁸

Иако су правне основе за то већ биле испуњене поменутом *Уредбом* из 1922, увођење обласног система трајало је до 1927. године. До тада је у Срему, као и у Банату, Бачкој и Барањи, трајао ранији административно-територијални систем (жупаније, срезови, општине), прилагођен новим државним околностима. Зато је најприје организована Сремска жупанија са насељима Сремски Карловци, Петроварадин, Сремска Митровица, Вуковар, Винковци и Земун, а тек послје избора за обласне скупштине 1927. године, организован је нови, обласни систем. *Уредба* је ипак на снази оставила подјелу на округе (жупаније) и срезове (котаре). Предвиђени су били органи ограничене самоуправе за области, а држава је надзор над њима вршила преко посебних стручних органа и великог жупана, кога је постављао краљ.³⁹

Међутим, обласни систем није потрајао дуго. Нешто више од двије године касније, 3. октобра 1929. године, донијет је *Закон о називу и њодели Краљевине на ујравна њодручја*, којим је држава добила нови назив – Краљевина Југославија, са девет управо-територијалних цјелина – бановина. Једна од њих била је Дунавска, у чији су састав ушли Барања, Бачка, Банат, већи дио Срема и највећи дио Шумадије, са сједиштем у Новом Саду. Ипак, један дио Срема, са срезовима Жупања, Винковци, Вуковар, Шид, Илок и Сремска Митровица, припао је Дринској бановини са сједиштем у Сарајеву, док је Земун припојен Управи града Београда. До корекција је дошло већ 1931, када су новим *Уставом* срезови Вуковар, Винковци и Жупања припојени Савској бановини са сједиштем у Загребу, а измјенама и допунама *Закона о називу и њодели Краљевине на ујравна њодручја* из исте године, Шид и Сремска Митровица припојени Дунавској бановини.⁴⁰

У складу са својим политичким циљевима, ХСС је на простору Срема, као и у другим дијеловима Војводине, имала развијене политичке активности. Током двадесетих година, она је свој утицај јачала ширењем мреже културних организација, као што је била „Сељачка слога“ – „хрватско сељачко, просветно и добротворно друштво са седиштем у Загребу и огранцима по селима“, какви су оснивани и по Срему. Постојали су и тамбурашки и пјевачки зборови, драмске групе и слично. Просвјетни и добротворни рад ових организација

27. август 1924, 2; „Враћање у назад“, *Време*, 29. август 1924, 1.

³⁸ S. Vjelica, *Radikali u Vojvodini...*, 32–33; С. Бјелица, „Перцепција ослобођења...“, 664; „Ликвидација Покрајинске управе“, *Полишика*, 14. новембар 1924, 2.

³⁹ Биљана Шимуновић Бешлин, „Школа у Срему између два светска рата“, *Споменица Историјског архива „Срем“*, III, бр. 1 (2004), 9–10; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije : 1918–1988. Knj. 1 : Kraljevina Jugoslavija: 1914–1941.* (Београд: Nolit, 1988), 130.

⁴⁰ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 46; Б. Шимуновић Бешлин, „Школа у Срему...“, 10; „Краљевина Југославија“, *Полишика*, 4. октобар 1929, 1–3.

имао је за циљ мобилизацију сељаштва за ХСС, у чему се умногоме и успјело.⁴¹ Још новембра 1918. године, Стојан Протић је процјенио да Загреб има намјеру „да се Срби Босне и Херцеговине, Срема и Славоније, Далмације и Лике, Бачке и Баната и Барања одвоје од Србије“, и политички конфронтирају са Србијом.⁴² И заиста, Влатко Мачек је неколико година касније истицао да његова странка за подршку у Војводини, осим на Хрвате и националне мањине, рачуна и на дио српских републикански опредјељених гласача. У том духу био је и проглас ХСС-а упућен „браћи сељацима“ у Војводини, објављен маја 1936, у коме је истакнуто да је „Србија наметнула хегемонију Хрватима, пречанским Србима и свима осталим народима Југославије“. Несумњив циљ прогласа било је промовисање Војводине као засебне јединице, одвојене од Србије, а приближене Хрватској. Једна од главних порука упућиваних у сврху промовисања такве политике била је да је Војводина „по менталитету свога славенског пучанства различита од Србијанаца“, те да је „и историјски и по традицији увек била ‘пречански’ крај са којим се више саживјела него са Србијом“.⁴³

Након почетних спорова о статусу Срема, даљи развој НРС у Војводини обиљежио је прилив разних друштвених група у њене редове. Тако су јој, иако је важила за странку српских сељака, приступали и имућнији људи, школарци и православни свештеници. Неки од сремских православних свештеника који су били истакнути чланови Радикала, били су Стеван Аврамовић који је служио у Сибачу и Карловцима, Емилијан Грбић из Руме, учесник Новосадске скупштине, касније члан главног одбора Југословенске националне странке и народни посланик, Георгије Мириловић који је служио у Сурдуку, те Бранко Пауновић који је служио у Земуну, а од 1935. био и народни посланик са листе Богољуба Јевтића.⁴⁴

У дијеловима Срема који су од 1931. постали дио Савске бановине, од друге половине тридесетих година примјетна је политичка „офанзива“ ХСС-а. Најприје је евидентирана мјестимична замјена званичних табли са ћириличног на латинично писмо, као и термилошке корекције, као што је промјена из назива „среско начелство“ у „котарска област“ и слично, новембра и децембра 1937. у селима срезова Жупања и Винковци. У овом периоду, хрватски политичари су организовали манифестације и у етнички претежно српским крајевима Срема, што није остајало без реакције. Тако је, средином августа 1936, у Сремској Митровици организована свечана прослава годишњице постојања хрватских културних, вјерских и просвјетних друштава у овом граду. Командант војног округа тог града у Београд је извјестио да се тај скуп претворио у „политичку агитацију и врло добро посећен збор, са сепаратистичким и изазивачким манифестацијама“, са оцјеном да је циљ био „да се покаже да се ови елементи не плаше у извођењу својих сепаратистичких циљева нити власти нити српског живља, и да се привуку за политичке циљеве овдашњи Немци, ласкајући њиховим националним тежњама и

⁴¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, 143.

⁴² Д. Његован, *Присаједињење Војводине...*, 439.

⁴³ В. Крестић, *Великохрватске прешензије...*, 22, 25.

⁴⁴ С. Бјелица, „Политички живот Војводине...“, 103; Предраг Пузић, *Азбучник српских свештеника у Срему : 1546–1946 : прилози биографијама* (Пећинци: Архијерејско намесништво Пећиначко : Народна библиотека, 2023), 91, 141, 253, 291–292.

привредним жељама“.⁴⁵ Био је то увод у коначан расплет међуратних српско-хрватских спорења око статуса Срема, у који се ушло формирањем Бановине Хрватске.

Кулминација и епилог међуратној српско-хрватској сјора о сјашусу Срема

Влатко Мачек, лидер ХСС-а након смрти Стјепана Радића, и предсједник Владе Краљевине Југославије Драгиша Цветковић, 26. августа 1939. године постигли су Споразум са циљем рјешења статуса хрватског народа у Југославији, чији је резултат било успостављање Бановине Хрватске. Она је настала спајањем Савске и Приморске бановине, те више срезова из других бановина, између осталих, Шидског и Илочког среза у Срему, из Дунавске бановине. Самим Споразумом истакнуто је било да постављене границе нису коначне, те да ће оне бити дефинисане „приликом преуређења државе“. Обраћајући се заступницима Хрватског народног заступништва, Мачек је потврдио привремени карактер граница, алудирајући да тек очекује разрешење статуса Босне и Херцеговине и Војводине, прејудуцирајући да те области види као аутономне или накнадно подијељене.⁴⁶ Стога је било јасно да Бановина Хрватска није била крај хрватских аспирација. Неколико дана након потписивања Споразума, организација Хрватски национални покрет, чије се дјеловање везује за ХСС, објавио је окружницу у којој је за циљ њихове акције недвосмислено наведено рушење Југославије и тежња хрватским „повјесним и етничким границама“, уз паролу: „Напријед сви за слободну и независну Хрватску“. Тежњу ка наставку преговора у циљу даље подјеле земље, потврђивао је и Мачек, неријетко наглашавајући да ће се „дефинитивни опсег Бановине Хрватске установити кад се буде преуређивала читава заједница“, а да постојећим Споразумом „није питање хрватског територија ријешено дефинитивно“, „јер посве другачије ће изгледати дотични териториј Бановине Хрватске буде ли у новоуређеној државној заједници рецимо и аутономна Војводина или не буде, друкчије буде ли и аутономна Босна или не буде, итд...“⁴⁷

Имајући у виду да је управо он смијенио Милана Стојадиновића, са ким је вођен спор око ратификације Конкордата, СПЦ је новом предсједнику Владе Драгиши Цветковићу пружала подршку све до овог Споразума, када је дошло до нових несугласица Цркве и Владе. У односу на Споразум, сама Патријаршија била је прилично резервисана, истицала је „бригу за национално-духовну судбину српског народа у случају радикалних државно-правних промјена“, али је патријарх Гаврило, и поред неслагања, успио да овај пут избјегне отворен сукоб са властима.⁴⁸

⁴⁵ Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније : прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године* (Београд: В. Ђурић, 2004), 48–49, 66–67.

⁴⁶ М. Radojević, „Sporazum Cvetković–Maček...“, 63–64.

⁴⁷ В. Крестић, *Великохрватске прејензије...*, 29–30.

⁴⁸ Драган Пантић, *Српска православна црква у Краљевини Југославији : 1929–1941. : с обзиром на правни положај, политичку улогу и међувјерске односе* (Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета, 2006), 172, 173.

Када је у питању локална власт на простору Срема након Споразума Цветковић–Мачек, прва мјера коју је подузела власт Бановине била је „одлука о распуштању градских већа и разрешењу градоначелника“. У вези са тим процесом, извршене су и знатне измјене у руководству полицијског апарата. Знатно већи политички проблем од разрешења дотадашњих политичких представника и чиновника, било је постављање нових, што је потрајало све до маја 1940. године. У коначници, ХСС је ипак успио да ове промјене релативно лако проведе у сремским срезovima који су припали новонасталој Бановини. Међутим, са циљем да се укључи у локалну власт, сличне процесе ХСС је покренуо и у преосталом дијелу Срема, што је било у вези са чињеницом да је та странка и на државном нивоу након дужег времена била на власти. У централном и источном дијелу Срема, као претежно српским срединама, утицај ХСС-а био је релативно мали, а отпор промјенама у градским вијећима зависио је и од ранијих односа локалних српских политичара са хрватским представницима. У неким градовима, гдје су односи између странака од раније били оштри, отпор намјерама ХСС-а доводио је до правих политичких борби, што је био случај у Сремским Карловцима, Сремској Митровици и Руми.⁴⁹ Септембра 1940, Мачек је засједао са заступницима из „источних крајева Бановине Хрватске“, те су присутни били, поред представника Илока, Шида, Вуковара и Жупање, и посланици из Суботице и Сремске Митровице. Хрватске претензије и на источни Срем исказиване су и раније, јер је већ 1939. у Руми основана организација ХСС за источни Срем. У истом периоду, у Шиду и Илоку појавиле су се Хрватска сељачка и Хрватска грађанска заштита, Сељачка и Господарска слога, те организација „Земља“, која се бавила досељавањем Хрвата на ове просторе. Орган ХСС-а у Срему – „Сријемски Хрват“, почео је да излази у Вуковару децембра 1939, а скупштина ХСС-а, одржана у Шиду неколико мјесеци касније, окупила је „сељаштво од Земуна, Митровице, Ирига, Жупање, Старе Пазове, Илока, Вуковара и Винковаца“.⁵⁰ Дио политичког маркетинга постали су натписи на којима је знатно умањиван број Срба, а увећаван број Хрвата који живе у Срему, па су тако *Сријемске новине* тврдиле да „у Срему живи 213.398 Хрвата са ‘асимилираним Мађарима и Немцима’ и 218.883 Србина са ‘србизираним Румунима, Русинима, Бугарима, Власима, Грцима и Циганима’“. Врхунац такве политике осликава се у једном, ћирилицом штампаном, предизборном прогласу из 1940. године, када је „Сријемцима“ у Шиду, Илинцима и Бачинцима поручено: „Примјећујемо свим Хрватима православне и кат(оличке) вјере да ће само тим гласовањем доказати да су сви Сријемци за наш лијепо Загреб и Слободну Хрватску, а не за Београд“.⁵¹

⁴⁹ Душан Лазиф, „Утицај Споразума Цветковић–Мачек на локалне органе власти у Срему“, *Зборник Матице српске за историју*, XXXVI, бр. 2 (1987), 141–144.

⁵⁰ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 66–67; „Тринаест хиљада учесника на великом збору СДК у Шиду“, *Време*, 15. април 1940, 8; То је био период оснивања хрватских друштава, домова, институција, новина и општег јачања хрватске националне свијести на војвођанском простору, па и у Срему. Најзначајнију улогу у том процесу имали су Католичка црква и ХСС. Између осталих, у Сремској Митровици основано је Хрватско пјевачко друштво „Омладина“, у Руми Хрватско пјевачко друштво „Јединство“, у Шиду Хрватско пјевачко и тамбурашко друштво „Зајц“, у Земуну Хрватско пјевачко друштво „Томислав“, Хрватска ратарска читаоница у Руми. („Pregled povijesti Hrvata u Vojvodini“, објављено 30. април 2009, <https://www.zkvh.org.rs/aktualnosti-post/povijest/pregled-povijesti-hrvata-u-vojvodini>.)

⁵¹ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 66–67.

Све ово вријеме политичке агитације у централном и источном Срему, те остатку Војводине, у сремским срезовима већ припојеним Бановини Хрватској трајали су притисци на чиновнике општина, градова, срезова и саме Бановине. На удару су били они виђени као политички противници ХСС-а, а то су углавном били Срби. Таква пракса погоршавала је политичке прилике и међунационалне односе, и изазивала незадовољство у српским срединама. Карактеристичан случај био је срез Шид, претежно насељен српским становништвом, гдје су на чиновничка мјеста доведени Хрвати, што је изазивало незадовољство локалног становништва. И поред покушаја политичких преговора на ову тему, проблем није ријешен.⁵²

По том питању, међу првима су се огласили вуковарски Срби, који су већ почетком новембра 1939. у једној резолуцији тражили издвајање њиховог среза из Хрватске и припајање Дунавској бановини. Представници 15 православних црквених општина (Вуковар, Борово, Трпиња, Вера, Бобота, Бршадин, Острво, Опатовац, Сотин, Габош, Маркушица, Негославци, Пачетин, Миклушевци, Чаковци, Маринци и Палача) том приликом су образложили историјске, географске, комуникацијске, економске, политичке и статистичке разлоге таквог става. У овим изразима незадовољства због донесених одлука битну улогу имало је и православно свештенство.⁵³ Њима су се придружили и Срби из Шида, који су Мачеку и Ивану Шубашићу протествовали због припајања њиховог среза Бановини Хрватској. Са истим циљем текла је и акција оснивања пододбора Српског културног клуба (СКК) у Шиду, са представницима Илока, Митровице, Руме, Вуковара и Винковаца, да би се сличне манифестације убрзо организовале и у тим градовима. Некима од манифестација присуствовао је и патријарх Гаврило, поводом постављања нових црквених звона у неколико сремских градова. Из СКК-а тражили су досједност принципа при проналаску српско-хрватског споразума, јер је у случају хрватских насеља изван Савске и Дунавске бановине практикован етнички принцип, а за етнички већински српске Шид и Илок наводна историјска традиција. У вези са хрватским инсистирањем на праву на Шид и Илок, историчар Владимир Ђоровић је, као савременик догађаја и истакнут члан СКК-а, сматрао да су та два сремска среза хрватској јединици били потребни „као очигледна веза за даље аспирације“.⁵⁴ Истакнути чланови СКК-а обилазили су Срем у периоду после Споразума. Главне поруке њихових зборована били су позиви на уједињење српског политичког тијела. Огранци ове организације основани су, осим у Шиду, и у Вуковару и Сремској Митровици. На овим зборовима, значајан дио српске аргументације против уласка Срема у Бановину Хрватску имао је везе са историјатом православља на том простору, грађењем православних цркава, али и оснивањем српских школа, традицијом српског новинарства, те везама знаменитих Срба са тим просторима, као што су били Вук Караџић, Бранко Радичевић, Светозар Милетић, Захарија Стефановић и други. Сам долазак патријарха Гаврила у Вуковар био је прилика да се истакне јединствен став СПЦ, а преко ње и српског становништва, јер је у том периоду

⁵² Д. Лазић, „Утицај Споразума Цветковић–Мачек...“, 157–159.

⁵³ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 68; С. Бјелица, „Административно-територијална организација...“, 150; П. Пузић, *Азбучник српских свештеника...*, 146, 207.

⁵⁴ М. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor...“, 69.

СПЦ од дијела српске штампе проглашена за „главног водећег представника заветне мисли Српства, за установу која уобличије српску народну душу и која је носилац српских националних тежњи“.⁵⁵

Неуспјех државне тактике унитаризма и југословенства отворио је пут националним трвењима. Евидентно је да постигнути Споразум није био пут ка рјешењу хрватско-српског спора, како у Срему, тако и на другим просторима. Јачање хрватске политичке опозиције означило је и укључивање католичке цркве у тај процес, са коначним циљем стварања независне Хрватске. Још један јасни циљ ове хрватске политике било је одвајање Војводине од Београда. Водећи жестоку пропаганду против „хегемонизма Србијанаца“, најприје је требало одвојити Срем, виђен као неупитни дио Хрватске, од остатка Војводине, да би тај „остатак“, у неком даљем државном преуређењу, постао или аутономан или подијељен између Србије и Хрватске, рачунајући ту на подршку мањина, па чак и српских аутономаша, а формално се позивајући на наводно хрватско државно право.⁵⁶

Нападом Трећег рајха и његових савезника на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, напрасно су прекинути политички спорови о статусу Срема. Свега неколико дана касније, 10. априла 1941, јасан је био епилог дводеценијске (отворене) политичке борбе за тај простор – у Загребу је проглашена Независна Држава Хрватска, у чијем је саставу био и Срем. Овакав расплет, у виду, испоставиће се привремене, побједи хрватске националне политике, означио је почетак једне од најтежих страница у историји српско-хрватских односа – геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској, који је почео већ тог априла 1941, а у Срему је најтеже облике попримио током 1942. године.

⁵⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije...*, 305–306; „Вуковарска православна црква добија нова звона“, *Правда*, 17. септембар 1939, 15; „Свечано дочекан у Вуковару Њ. Св. патријарх је осветио нова звона православне цркве, а затим је посетио фрањевачки манастир и јеврејску синагогу“, *Полиџика*, 20. новембар 1939, 4.

⁵⁶ Василије Крестић, „Хрватско отимање Војводине“, у: *Историографске чланци и расправе. Књ. 2*, ур. Василије Крестић, Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021, 395–396; Д. Пантић, *Српска православна црква...*, 108.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори:

1. *Војводина : 1918–1938. Књ. 1.* Уредник Драго Његован. Нови Сад: Одбор за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења – Музеј Војводине, 2017.
2. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.* Београд: Општа државна статистика, 1932.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931. godine : knjiga II : prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Београд: Општа државна статистика, 1938.
4. Lakatoš, Josip. *Narodna statistika.* Osijek: R. Vačić, 1914.
5. *Присаједињење Срема, Банаџа, Бачке и Барање Србији : документи и прилози.* Уредник Драго М. Његован. Нови Сад: Музеј Војводине, 2001.

Научне монографије:

1. Vjelica, Slobodan. *Radikali u Vojvodini 1919–1929.* Београд: Zadužbina Andrejević, 2005.
2. Божић, Софија. *Срби у Хрватској : хетемонисти или пошлаци?* Београд: Просвета, 2019.
3. Божић, Софија. *Срби у Хрватској и југословенска држава : 1918–1929.* Београд: Службени гласник, 2015.
4. Васин, Горан и Ненад Нинковић. *Срем у Првом светском рату : страдање Срба.* Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2022.
5. Ђурић Мишина, Вељко. *Злочин је почео раније : прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године.* Београд: В. Ђурић, 2004.
6. Крестић, Василије. *Великохрватске прешензије на Војводину, Босну и Херцеговину.* Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
7. Крестић, Василије. *Срби у Угарској : 1790–1918.* Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
8. Његован, Драго. *Присаједињење Војводине Србији 1918.* Нови Сад: Музеј Војводине – Школска књига НС, 2018.
9. Пантић, Драган Д. *Српска православна црква у Краљевини Југославији : 1929–1941. : с обзиром на правни положај, пољошничку улогу и међувјерске односе.* Источно Сарајево: Правни факултет Универзитета, 2006.
10. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije : 1918–1988. Књ. 1 : Kraljevina Jugoslavija : 1914–1941.* Београд: Nolit, 1988.
11. Петровић, Илија. *Присаједињење Срема Србији 1918. године.* Рума: Завичајни музеј – Скупштина општине; Нови Сад: Музеј Војводине, 1994.
12. Пузић, Предраг. *Азбучник српских свештеника у Срему: 1546–1946 : прилози биографијама.* Пећинци: Архиепископско намесништво Пећиначко : Народна библиотека, 2023.

Монографске студије:

1. Крестић, Василије. „Хрватско отимање Војводине“. У *Историографске чланице и расправе*. Књ. 2, ур. Василије Крестић, 391–398. Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021.
2. Његован, Драго. „Присаједињење Срема Србији“. У *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. : документи и прилози*, ур. Драго Његован, 226–229. Нови Сад: Музеј Војводине, 2001.

Радови из часописа и зборника радова:

1. Бјелајац, Миле. „Два виђења рјешавања питања националних мањина у Краљевини Југославији пред избијање Другог свјетског рата“. *Токови историје XV*, број 1 (1989): 80–95.
2. Бјелица, Слободан. „Административно-територијална организација војвођанског простора 1918–1941. године“. *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди XVIII*, број 1 (2022): 137–153.
3. Бјелица, Слободан. „Контроверзе око присаједињења Војводине Србији 1918. године“. *Сјоменица Историјског архива „Срем“ XX*, број 1 (2021): 100–123.
4. Бјелица, Слободан. „Перцепција ослобођења и уједињења 1918. у војвођанској међуратној јавности“. У *Крај раша, Срби и стварање Југославије : зборник радова са међународној научној скупи одржаној 29–30. новембра 2018*, ур. Михајло Војводић, 655–666. Београд: САНУ, 2021.
5. Бјелица, Слободан. „Политички живот Војводине између два светска рата“. *Attendite : гласник Историјског архива у Кикинди XIX* број 1 (2023): 101–116.
6. Ђере, Золтан. „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године“, *Истраживања XV*, бр.1 (2004): 105–123.
7. Лазић, Душан. „Утицај Споразума Цветковић–Мачек на локалне органе власти у Срему“. *Зборник Маџице српске за историју XXXVI*, број 2 (1987): 141–159.
8. Палић, Миленко. „Преглед административно-територијалних промена у Војводини: 1918–1941.“, *Зборник Маџице српске за друштвене науке XXXVIII*, бр. 1 (1964): 125–162.
9. Radojević, Mira. „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941“. *Istorija 20. veka XIV*, broj 2 (1996): 39–73.
10. Radojević, Mira. „Sporazum Cvetković–Maček i pitanje razgraničenja u Sremu“. *Istorija 20. veka X*, broj 1 (1992): 61–72.
11. Ракић, Лазар. „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истраживања III*, бр. 1 (1974): 147–308.
12. Ракић, Лазар. „Радикална странка у Војводини: (до почетка XX века)“, *Истраживања IV*, бр. 1 (1975): 133–260.
13. Шимуновић Бешлин, Биљана. „Школа у Срему између два светска рата“. *Сјоменица Историјског архива „Срем“ III*, број 1 (2004): 9–29.

Периодика:

1. *Време* – Београд, 1924, 1940.
2. *Застава* – Нови Сад, 1920, 1922, 1924, 1927.
3. *Политика* – Београд, 1924, 1929, 1939.
4. *Правда* – Београд, 1939.

Интернет сајтови:

1. „Pregled povijesti Hrvata u Vojvodini“, објављено 30. април 2009, <https://www.zkvh.org.rs/aktualnosti-post/povijest/pregled-povijesti-hrvata-u-vojvodini>.

Nemanja VUJIĆ, historian
Junior Research Assistant at
The Institute for Contemporary History, Belgrade
vujic.nemanja037@gmail.com

OVERTURE TO CRIME – SERBO-CROATIAN DISPUTES ABOUT THE STATUS OF SREM 1918-1941

Summary

The emergence of the first state of South Slavs in 1918, which included the southern regions of the former Austro-Hungarian monarchy, including Srem, marked a new stage in the relations between the two largest peoples in that region – the Serbs and Croats. The political situation within this completely new state framework, regarding the future status of that part of the country, was complicated by the manner in which the process of Srem's accession to that state was carried out. Throughout the existence of the Yugoslav Kingdom, both in its political centers of Belgrade and Zagreb, as well as on the ground in Srem itself, Serbian-Croatian political disputes persisted concerning the status and future of this territory. This text, based on published materials, scientific literature, and contemporary press, provides an overview of Serbian-Croatian political disputes in Srem and regarding Srem, from the December Act of 1918 to the April 6th bombing of 1941, with a focus on the political events that served as a prelude to the establishment of the Croatian state, which during World War II carried out genocide against the Serbian people, including in the region of Srem.

Keywords: Srem, annexation, Serbs, Croats, Croatian Peasant Party, Banovina of Croatia, Kingdom of Yugoslavia.

УДК 94(497.15)"1941"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.16.2024.RAD.35-48>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 30. 05. 2024.

прихваћен / accepted: 07. 10. 2024.

Мср Лазар РАДАН, историчар
докторанд – Филозофски факултет у Новом Саду
lazo998@gmail.com

Мср Сара КОЈОВИЋ, историчар
докторанд – Руски универзитет дружбе народа Москва
sara.kojovic96@gmail.com

АКЦИЈЕ СРБА НЕВЕСИЊСКОГ КРАЈА ПРОТИВ УСТАША У ЉЕТО 1941. ГОДИНЕ – СПРИЈЕЧЕНИ ТАЛАС ГЕНОЦИДА У ГОРЊОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: Одмах по оснивању Независне Државе Хрватске, кренула су застрашивања, привођења, малтретирања и хапшења српског народа на цијелој територији. Идентичан случај био је и у Херцеговини. Херцеговина је у љето 1941. претрпјела страховите злочине, који се огледају у такозваном „Видовданском“ и „Илинданском“ покољу. У тим фазама геноцида над српским народом махом Доње Херцеговине, једна групација устаника је успјела да се одупре усташким нападима и тако спаси свој крај и спријечи талас геноцида у Горњој Херцеговини и околини Невесиња. Устаници невестињског краја, водећи Јунски устанак – први надлокални отпор у Европи, успјели су спријечити усташке снаге да изврше покоље становништва у јуну и јулу у Горњој Херцеговини и на тај начин су заправо спријечили геноцид у овим крајевима. То је уједно и главна тема нашег рада, написаног на основу доступних историјских извора, домаће и стране литературе, периодике и научних чланака. Рад је написан са циљем освјетљавања једног херојског догађаја, а на основу примјене научне методологије.

Кључне речи: устанак, Трусуина, Независна Држава Хрватска, геноцид, рат, усташе, Херцеговина.

Термином „Јунски устанак“ у историографији означава се серија сукоба, устанака и отпора српског становништва Источне Херцеговине против марионетске Независне Државе Хрватске, током јуна и почетка јула 1941. Током априла и маја, усташке власти су по Херцеговини већ почеле ликвидације српског становништва, али прије масовних убиства, акције су се сводиле на застрашивања, привођења, саслушања уз малтретирања, разоружавања и др. Пирилица је била забрањена већ 25. априла 1941. и све је водило ка масовним хапшењима и убиствима, што ће и обиљежити љето 1941. у Херцеговини. Све то био је увод у геноцид који је почињен над српским народом током Другог свјетског рата. Геноцид је доживио неке од најстравичнијих фаза управо у Херцеговини, гдје су усташки кољачи безобзирно пунили јаме, користили хладно оружје и страховито мучили народ прије егзекуција. Неки од злочина били су незабијежени и такви су остали и до данас.

Стање у Херцеговини било је компликовано. Питање власти се покренуло одмах по оснивању Независне Државе Хрватске (НДХ). Италијанске власти су, заправо, у мају 1941, *Римским уговорима* препустиле хрватским властима успостављање власти у Херцеговини.¹ Источна Херцеговина² је као област, изузев Стоца, била под надлежношћу 4. оружничке пуковније, која је до 28. маја заузела подручје Требиња, Љубиња, Билеће, Гацка и Невесиња. Столац и Берковићи су потпали под надлежност дубровачког крила 2. оружничке пуковније.³ Самим тим, подручје Херцеговине било је организовано у двије велике жупе – Дубрава и Хум. Невесиње је припадало Великој жупи Хум, док су Гацко, Билећа, Требиње и Столац били у Великој жупи Дубрава.⁴

¹ Luciano Monzali, "La difficile alleanza con la Croazia ustascia". In: Caccamo, Francesco & Monzali, Luciano (Eds.), *L'occupazione italiana della Jugoslavia 1941–1943*, (Firenze: Le Lettere, 2009), 64–70.

² Како бисмо појаснили на који дио Херцеговине се тачно мисли, потребно је разјаснити појмове Источна Херцеговина, Стара Херцеговина, Горња Херцеговина и Доња Херцеговина. Сам појам Херцеговина, у данашњем смислу, представља двије географске цјелине које се налазе дијелом у Босни и Херцеговини, дијелом у Црној Гори, односно у Србији. Ове двије цјелине, некада су чиниле област која је позната под називом Стара Херцеговина. Територија која се налази у саставу Црне Горе, назива се данас „Црногорска Херцеговина“ и у њеном саставу је од 1878, односно од одлуке на Берлинском конгресу. По својој површини, чини мањи дио некадашњег појма Старе Херцеговине и заузима 49,7% њене територије, односно око 2/5 данашње територије Републике Црне Горе. Други дио налази се у Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској и данас је познат под називом Источна Херцеговина. Она обухвата 50,3% територије историјског појма Старе Херцеговине, односно око 1/4 територије Републике Српске данас. Уколико пак погледамо читаву регију, Херцеговачка мезорегија претпоставља данас једину мезорегију чије су границе шире од историјског и географског тумачења самог имена. На њој се, у физиономском погледу могу препознати три субрегије: Сарајевско-романијска, Горњодринска и Херцеговина (у ужем смислу). Са георафског становишта, Херцеговину можемо подијелити и на Доњу и Горњу. С тим у вези, Доња Херцеговина представља ниже и јужније крајеве ове регије, попут долине ријеке Неретве и ријеке Требишњице, док је Горња Херцеговина простор висинских крајева околине Гацка, Невесиња, Калиновика и других сјевернијих предјела. (Милан Р. Милановић, *Стара Херцеговина – економско-социјални појмовник*, (Београд – Херцег Нови: Филип Вишњић, 2017), 16–17; Goran Mutabdzija, *Regionalna geografija Bosne i Hercegovine*, (Istočno Novo Sarajevo: JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“ a. d., 2018), 256; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 19.

³ Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, (Beograd: Delta-pres, 1973), 288–300.

⁴ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 103–104.

Усташка, односно окупаторска власт, у Источној Херцеговини била је успостављена до краја маја, када су ту стигле снаге Домобранства⁵ и Оружничтва⁶. Наредни мјесец био је мјесец и првих званичних жртава у невесињском крају. У Невесињу је већ 1. јуна 1941. пала прва жртва, шеснаестогодишњи гимназијалац Милош Нишовић, кога је убио лично натпоручник Фрањо Судар, објаснивши да је разлог убиства то што је „сакрио свога оца четника бјегунца“.⁷ То је заправо био увод у геноцид над српским живљем у Херцеговини.⁸

С обзиром на то да су неки од војника Краљевине Југославије већ били код куће и са собом понијели и своје оружје, усташке власти су одмах кренуле у разоружавање становничтва. Мета усташких власти је, поред војног, било и цивилно – ловачко оружје. Наредног дана по падању прве српске жртве у невесињском крају, 2. јуна, усташе су упале у село Удрежње⁹ и убиле 27 мјештана, што је потресло сељане.¹⁰ Исти дан прочуло се за тај злочин. Сељани околних села нису себи могли дозволити да сједе скрштених руку, него су се спремили на отпор. С тим у вези, у једној од стандардних акција усташких снага у разоружавању становника, 3. јуна је група од око двадесетак усташа у селу Доњи Дрежањ¹¹ дочекана оружјем од стране мјештана, који су били узнемирени дешавањима у Удрежњу. Окупаторске усташке снаге су биле заустављене у првом налету, пред махом ловачким оружјем мјештана, али су се и убрзо појачале снагама домобрана, затим потиснули мјештане и попалили њихове домове.¹² У тој акцији страдале су само три особе, што је немјерљиво мање у односу на жртве претходног села Удрежња. Отпор, па макар и ловачким оружјем, уродио

⁵ Редовна војска.

⁶ Жандармерија. Више о различим формацијама оружаних снага НДХ видјети у Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske*, (Београд: Институт за савремену историју, 2016).

⁷ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, том 1, (Требиње: Музеј Херцеговине, 2003), 453–456; Savo Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, (Београд: Стручна књига, 1991), 39–40.

⁸ О геноциду уопштено, прилажемо нешто од релативно новије литературе: Милан Кољанин, (ур.) *Усташка зверства. Зборник докумената (1941–1942)*, (Нови Сад–Бањалука: Архив Војводине, 2020); Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној држави Хрватској 1941–1945*, (Београд: Свет књиге, 2017); Динко Давидов, *Топални геноцид: Независна држава Хрватска (1941–1945)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2013); Радослав Ђ. Гаћиновић, *Насиље над Србима у XX веку: узроци и последице*, том 2, (Београд: Evrobook, 2017); Сретен Јаковљевић, *Скривена историја о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945*, (Београд–Требиње: Lokal pres, 2021); Василије Ђ. Крстић, *Досије о геноциду над Србима у НДХ*, (Нови Сад: Прометеј, 2009); Michele Frucht Levy, "The Last Bullet for the Last Serb": The Ustaša Genocide against Serbs: 1941–1945", *Nationalities Papers*, XXXVII, No. 6. (2009), 807–837; Pino Adriano and Giorgio Cingolani, *Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, (Budapest–New York: CEU Press, 2018). Попис иностране, првенствено италијанске и њемачке литературе о овој теми видјети у: Danilo Kovač, "Ustasha violence against Serbs and Jews in the Summer of 1941: Insights from Vichy Diplomatic Documents". *Istorija 20. veka*, god. 42 br. 2, (2024), 299–300.

⁹ Око 8 километара од Невесиња.

¹⁰ Божидар Н. Чучковић, *Злочини у Херцеговини у Другом свјетском рату*, н. д., 484–485; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 391.

¹¹ Око 15 километара од Невесиња.

¹² Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, god. 35 br. 2, (2003), 550.

је плодом.¹³ Сукоб у Доњем Дрежњу је био први спонтани, односно самоорганизовани облик отпора у Источној Херцеговини, а у њему је Милорад Екмечић видио почетак планског уништавања Срба.¹⁴ Да је овај отпор био нужан и да је усташка власт спремна на велике злочине видјело се већ наредну ноћ када су мјештани села Корита похватани и побациани у Корићку јаму. То је био довољан разлог да се у Гацку 6, 7. и 8. јуна народ села Казанци и околних села дигне на устанак.¹⁵ У наредном периоду су усташке снаге спорадично убијале и вршиле ликвидације по невесињским селима. Нека од села су попаљена, а у некима су мјештани хватани, мучени и стријељани. Након што су се италијанске снаге повукле из Невесиња 17. јуна, усташе су убиле 117 затвореника у војном логору.¹⁶ То је био окидач за нови устанак у невесињском крају, који је спријечио да се геноцидни талас усташких кољача прошири и на територију Горње Херцеговине.

У невесињском крају, као и у самој Херцеговини, ствари су се промијениле 22. јуна 1941. Тог датума почела је Операција Барбароса, односно напад нацистичке Њемачке на Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР). Симпатизери и припадници комунистичког покрета, који су до тог датума били пасивизирани, од тада су се активно прикључили устаницима, с обзиром на то да је највећа комунистичка држава ушла у рат. У невесињском крају је прави устанак избио 24. јуна 1941, када су устаничке снаге нападе усташке станице/постаје у Лукавцу¹⁷, Риљима¹⁸, Оцаку¹⁹ и Кифином Селу²⁰, не знајући „ни за Јосипа Броза Тита... ни за Дражу“, како је то писао М. Граховац, већ је то била народна устаничка

¹³ У овом злочину затекли су само три жене: Тодору стару 60 година и Цвијету Ивковић којој су бајонетом искасалили груди и дијете Анђелу коју су ставили на груди Цвијете. (Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 83; Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне државе Хрватске и немачкој окупације у Херцеговини 1941–1945*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2012), 156–157; М. Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941“, н. д., 393–394).

¹⁴ Здравко Антонић, „Карактер и значај Јунског устанка у Херцеговини 1941. године“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 687; Милорад Екмечић, „Корени револуције 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 238–239.

¹⁵ О томе види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–307; Д. Мاستиловић, „О попу Радојици Перишићу и Јунском устанку херцеговачких Срба 1941. године“, *Религија* 1–2, (2004): 7–22; Davor Marijan, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 551–555.

¹⁶ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, у: *Невесиње – монографија*, ур. Светко Ковач, (Невесиње: Општина Невесиње – Удружење Невесињаца Београд, 2019), 107.

¹⁷ Око 20 километара од Невесиња.

¹⁸ Око 30 километара од Невесиња.

¹⁹ Око 8 километара од Невесиња.

²⁰ Око 9 километара од Невесиња.

војска.²¹ Истог дана група од око тридесетак усташа упала је на Трусину²² и заробила четири Србина, који су убијени на Берковићима. То је навело мјештане Трусине да распореде страже око села. Овим акцијама, власт Независне Државе Хрватске углавном је збачена у већем дијелу невесињске територије.²³

Таква ситуација била је окидач да устаници нападну и само Невесиње. Сами устаници су убрзо и напали на град, али без успјеха. Због тога је град одмах стављен под опсаду, а одлучено је и да се затворе путеви око Бишине и планине Трусине.²⁴ Власти НДХ заправо нису знале у овим данима шта је са Невесињем, јер нису имали никакву везу. Није било могуће успоставити везу са усташама у граду јер је терен око града био у потпуности непроходан. То је ријешено тако што су два авиона из ваздушне луке из Сарајева надлијетала Невесиње и осмотрила да су усташе још увијек у граду. Међутим, примијетили су и групу од око 50 устаника у народним ношњама на правцу Кифино Село – Невесиње и на њих је отворена ватра. Након тога су се авиони вратили у луку и поднијели извјештаје.²⁵

Устаницима је постало јасно да ће усташе у Невесињу добити појачања и с тим у вези поставили су своје снаге са циљевима блокаде у правцу Бишине, Трусине и Морина. Снаге у Бишини су се два дана успјешно бориле са усташама, које су надирале из правца Мостара, али су се морали у коначници повући. Усташке снаге (најприје од око 1.200 војника, касније 2.700) ушле су у Невесиње 27. јуна увече.²⁶ Устаници су се повукли на линију Студенци – Зови До – Дрежањ – Братач – Колешко.²⁷ Пошто су усташке власти увидјеле да се устаничка ствар неће лако ријешити, 27. јуна је издата „Изванредна законска одредба“ о заустављању репресија и кажњавању свакога ко је извршио било какво насиље над било којим становником НДХ. Био је то очајнички покушај да се становништво пасивизира.

Павелић је одмах у Херцеговину послао заповједника Копнене војске Владимира Лаксу, као посебног опуномоћеника, да заустави устанак. Лакса је одмах прогласио опсадно стање у великим жупама Дубрава и Хум, ставио све под своју команду, ослободио таоце, укључујући и оних 800 у Невесињу.²⁸ Лично је допутовао у Невесиње 1. јула, гдје је одржао састанак са руководиоцима власти у граду. Састанак је имао за циљ да се направи предах од офанзиве коју су започеле усташке снаге, како би се у потпуности деблокирало Невесиње,

²¹ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 400.

²² Око 25 километара од Невесиња.

²³ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 107–108; Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, н. д., 171–172.

²⁴ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 108–109; Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној држави Хрватској*, н. д., 136–137.

²⁵ Davor Marijan, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 559.

²⁶ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, (Невесиње–Београд: СО Невесиње – Свет књиге, 2012), 223–224.

²⁷ Милан Гулић, „Невесиње у Другом свјетском рату“, н. д., 110.

²⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 222–223.

а у циљу смиривања устаника и позива на преговоре. Он је хтио да путем преговора умири устанике и на све начине је радио на томе. Путем курира је размијенио неколико писама са Петром Самарџићем, једним од главних команданата невестињских устаника, са циљем преговора и смиривања. Након пропасти ове иницијативе, усташка офанзива је настављена.²⁹

Сам Лакса је, након покушаја преговора, устаницима дао рок до 2. јула увече да обуставе отпор, а како они нису хтјели пристати на то, усташка офанзива је настављена.³⁰ Усташке снаге биле су развучене и имале су проблеме у неколико праваца. Главни задатак је био да се овлада путним правцем Мостар–Невестиње–Гацко; Плужине–Морине, као и Берковићи–Невестиње, који је водио преко планине Трусине. Наредног дана, 3. јула, услиједила је завршна офанзива усташких снага, којима је овај пут помагала италијанска дивизија „Марке“³¹ – 55. пук и 49. легија „Црних кошуља“ са једним дивизионом артиљерије и четом лаких тенкова „Зара“, стационираних у Требињу.³²

Ова офанзива била је кључна. У њој су се видјеле све геноцидне намјере усташких снага које су ишле ка Невестињу. Тежиште напада тих снага било је на путном правцу Берковићи–Невестиње, односно на Трусини. На Трусини су од почетка устанка вођене значајне борбе против усташких снага. Устаницима села Доња и Горња Трусина, Студенци, Бежђеђе и Ракова Нога командовао је поручник Крсто Ђерић.³³ Устаничке снаге

²⁹ Саво Скоко, *Анџифашистичка невестињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 230–235; *Босна и Херцеговина. Саслушања српских издјелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, изјава Вуковића Драгутина, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023); Милан Граховац, „Невестиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 411–412.

³⁰ Милан Граховац, „Невестиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

³¹ Током окупације у Мостару је била дивизија „Луторио“ која је и извршила окупацију, а касније је замијењена дивизијом „Марке“ која је била под командом генерала Рикарда Пентималија. Главни гарнизони били су постављени у Невестињу, Стоцу, Гацку и касније, Коњицу и Јабланици. (Eric Gobetti, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia 1941–1943*, (Roma: Carocci, 2007), 49–50).

³² Саво Скоко, *Анџифашистичка невестињска џушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 235, 239; Милан Гулић, „Невестиње у Другом свјетском рату“, н. д., 111.

³³ Крсто Ђерић рођен је 24. априла 1911. године у невестињском селу Горња Трусина. Рођен је као четврто дијете Луке и Милице Ђерић, рођене Вујовић. Његов отац је погинуо 1916. године, на Тиролу, пошто је био мобилисан у аустроугарску војску. Будући да му је мајка умрла исте године, Крсто је одрастао у најму. Након Првог свјетског рата започео је своје школовање. Након завршене подофицирске школе, добио је чин каплара, поднаредника, те наредника војске Краљевине Југославије. У фебруару 1939. положио је официрски испит, и произведен у чин потпоручника. Из Ђерићевог персоналног досијеа види се да је био узоран официр, који је добијао позитивне оцјене својих надређених. Извјештај из 1940. указује да је означен као војник који заслужује унапређење у виши официрски чин. Више детаља о Ђерићу и његовим биографским подацима видјети у: Лазар Радан, *Поручник Југословенске војске Крсто Ђерић (1911–1942) – херој Јунског устанка на Трусини 1941. године*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2024). Такође видјети Војни архив – фонд Досијеа персоналних података официра Војске Краљевине Југославије, досије Ђерић (Лука) Крсто). Упркос Ђерићевој улози у устанку на Трусини, историографија је фаворизовала народног хероја Дукицу Граховца да је командовао овим снагама. Види: Петар Б. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941*, (Београд: Лом, 2003); Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 199–228; Ђорђе О. Пиљевић, „Устанак у Херцеговини 1941.“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 281–306; Владо Иваниш, „Устаничко Невестиње“, у: *Херцеговина у НОБ април 1941 – јуни 1942*, том 3, ур. Свето Ковачевић, (Београд, 1986),

којима је командовао држале су положаје на линији Магуница – Студенци – Мокри До – Зечак.³⁴

Усташе су у тим тренуцима окупиле озбиљне снаге. Тим снагама које су се кретале из правца Стоца и Берковића командовао је један од најистакнутијих расова, поглавни побочник и командант тјелесне бојне поглавника Павлеића, сатник–мајор Маријан Мијо Бабић (1903–1941). Бабић је био истакнути припадник усташког покрета још од најранијих дана. Био је један од атентатора на Тонија Шлегла, директора *Југошћампе* и *Новости* у Загребу, из 1929, заједно са Звонком Поспишилом.³⁵ Након атентата побјегао је из Краљевине Југославије и провео је у емиграцији 11 година и између осталог учествовао у атентату на краља Александра у Марсељу.³⁶ По формирању НДХ био је организатор првих усташких концентрационих логора и полицијске службе. У невесињски крај дошао је ради тзв. „видовданске акције“ гушења устанка у Источној Херцеговини и организовања покоља херцеговачких Срба. Била је то само једна од фаза планираног геноцида. Дошао је 28. јуна 1941. у пратњи Рафаела Бобана и Антуна Погорелца, почасног припадника Павелићеве тјелесне бојне.³⁷ Одмах по доласку преузео је команду од Јуре Францетића над око 2.000 усташа, домобрана, „дивљих“ усташа и најприје позвао Трусињане да положи оружје. Када су то ови одбили, повео је усташе на Трусину.³⁸ Геноцидне намјере требало је да се остваре, с обзиром на то да су мета тих оружаних снага НДХ били сви сељани, без обзира на пол и године.

Усташка акција кренула је 3. јула 1941, када је предузет напад на положаје устаника на Трусини. Главни удар је био преко Кривог Дола (у народу Криводола) ка Кошеној градини. Овим усташким јединицама у помоћ је ишао 17. домобрански батаљон, ојачан митраљеским водом 13. домобранске пуковније из правца Невесиња, како би устаницима ударио са леђа. Дакле, на устанике су ишле двије војске, што је број ангажованих усташа повећало на

484–504; Владо Ивковић, *Невесиње 1941*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1980); Владо Ивковић, *Невесиње 1942*, (Мостар: ИКРО Прва књижевна комуна, 1985) и др. Изјаве савременика, након пропасти комунистичког система ипак су говориле другачије. Према једној од њих: „није комуниста Дукица Граховац учествовао у борбама са устаницима против усташа ни када је Крсто Ђерић зауставио усташе, сатника Мија Бабића на Трусини, нити било гдје“. (Василије Куљић, *Злочини комуниста у Херцеговини 1941–1958*, изјава Данила Пашајлића, (Београд: АМД систем, 2010), 89).

³⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 239; Обрад М. Буха, „Друга „Невесињска пушка“, у: Зборник радова на тему: *Јунски устанак у Херцеговини 1941*, ур. Радослав Братић, (Билећа–Гацко: СПКД „Просвјета“ Билећа – СПКД „Просвјета“ Гацко – Фонд „Светозар и Владимир Ђоровић“ Београд, 2002), 436.

³⁵ *Време*, год. IX, бр. 283, 17. новембар 1929.

³⁶ *Време*, год. XIV, бр. 4594, 23. октобар 1934.

³⁷ *Босна и Херцеговина. Саслушања српских избјелица*, прир. Вељко Ђурић Мишина, књ. 6, (Бања Лука – Нови Сад: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске – Архив Војводине, 2023), 26. Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber, 1978), 27, 47, 185, 230.

³⁸ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 240–242; Ivo Goldštajn, Slavko Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi liber, 2001), 268; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1983), 287; Milan Bulajić, *Jasenovac: The Jewish-Serbian Holocaust (the role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, (Beograd: Fund for Genocide Research – Stručna knjiga, 2002), 74; Mladen Vukomanović, „Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941“, *Prilozi*, br. 1, (1966), 218; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 413.

преко 2.000 људи. Групација из правца Берковића предузела је напад у три колоне: лијевом је командовао поручник Рафаел Бобан, централним снагама усташки повјереник за Гацко Херман Тогонал и десном Мијо Бабић. Однос снага је био 10:1 у корист оружаних снага НДХ, али су устаници пружили снажан отпор. Бабић је био изреволтиран отпором устаника. Због тога је узео свој аутомобил и неопрезно улетио на „ничију земљу“. Одмах се нашао у домету устаничке ватре и устаници под командом поручника Крста Ћерића су отворили ватру на њега. Од плотунске ватре погинули су он и његов пратилац Антун Погорелац, док је шофер Стипе Шипрак успио да искочи и побјегне.³⁹ Бабићева погибија унијела је пометњу у хрватским редовима и устаници су их одбацили на почетне положаје Зечак–Кућаница–Стражевица. Усташе су најприје оставиле тијела поменуте двојице и тако је у руке устаника пала машинка, торбица, пиштољ, пет бомби и аутомобил Мија Бабића. Тек кад су се усташе мало консолидовале, Јуре Францетић је наредио јуриш како би се тијела Бабића и Погорелца извукла, што су они успјешно и урадили.⁴⁰

Погибија Бабића, ког су убили устаници под командом поручника Крста Ћерића, била је велики ударац за НДХ. Његово тијело је одмах пребачено преко Сарајева за Загреб. Сахрањен је уз све државне почести на Мирогоју у Загребу, уз присуство цијеле владе НДХ и политичког руководства на челу са Павелићем. Како је преносио *Хрватски народ* од 5. јула 1941, Павелић је изјавио да „поводом јуначке смрти у борби погинулог усташког сатника и поглавног побочника Мије Бабића одређујем осмодневну короту за све припаднике моје тјелесне бојне“.⁴¹ Док су усташке власти биле у осмодневној короти, устаници су, заправо, постали свјесни кога су убили на Трусини. Због тога се већ наредни дан у устаничким редовима орила пјесма:

„Мијо Бабић вођа од усташа,
На Трусини паде од бомбаша,
тужна вијест Павелићу стиже,
Те заставе на по копља диже.“⁴²

У исто вријеме док су власти и државни врх НДХ жалили за Бабићем, сељани Трусине и околних села успјели су да се спасе и повуку у збјегове. Сасвим сигурно, да устаници Трусине и околних села нису зауставили снаге под командом Бабића, сељани би прошли исто као они у Удрежњу мјесец дана раније или као они у долини Неретве у приближно истом периоду. Захваљујући акцијама устаника, можемо са пуним правом рећи да је једна маса сачувана и да је геноцидна намјера окупаторских снага била осујећена у овом крају.

³⁹ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 243–244.

⁴⁰ Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 245.

⁴¹ *Hrvatski narod*, br. 82, god. III, 5. VII 1941.

⁴² Саво Скоко, *Антифашистичка невестињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 246; Милан Граховац, „Невестиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 414.

Устаници су у једанаестодневним борбама на планини Трусини изгубили четрнаест бораца, да би своје положаје напустили тек 5. јула увече. Просто је било немогуће даље држати ове положаје јер је на око 200 устаника ишла усташка ордија из два правца са неколико хиљада усташа. Те усташке снаге су се сусреле код Солаковића и Циновог Дола 6. јула 1941. и тако обезбиједили проходност путног правца Берковићи–Невесиње. Иако су се устаници повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Снаге под командом Крста Ђерића храбро су држале положај док се српска нејач повуче и извуче из својих села на безбједно – у збјегове на планини Сњијежници, Глогу, Острвици, и др.⁴³ Усташке снаге су за одмазду попалиле куће устаника на Трусини, у Солаковићима, Ластавици и Раковој Нози, али нису побиле становништво.⁴⁴

У наредним данима, оружане снаге НДХ су наставиле операције против устаника. Заузет је и путни правац Невесиње–Фојница–Гацко, тако да је уз деблокирани путни правац Берковићи–Невесиње, као и Мостар–Невесиње, Невесињски срез био у потпуности окупиран. Устанички немири се нису смиривали, што је и логичан слијед догађаја с обзиром на репресије усташких власти. Устаници су до почетка септембра успјели остварити још један значајан подвиг када су, 31. августа 1941, разоружали домобране на Трусини. Наиме, устаници под командом Крста Ђерића, Дукице Граховца, Обрена Ивковића и Ђоке Пашајлића су, након преговора са сатником Алариком Дешковићем, натпоручником Петенелом и наредником Ђурићем, разоружали чак 340 домобрана! Тада је заплијењено 340 пушака, 3 митраљеза, 5 пушкомитраљеза, преко 20 сандука муниције, знатне количине бомби и др. Био је то један од најзначајнијих подвига који је устаницима донио огромне бенефите у наоружању. Домобрани који су разоружани, пуштени су за Невесиње, гдје су стигли сутрадан, 1. септембра.⁴⁵ Ове хрватске снаге су под пуним наоружањем ишле ка Невесињу и нема разлога да не будемо мишљења да би биле употријебљене за ликвидације невесињског становништва. Због тога се још једна акција устаника овога краја може сматрати спријечавањем барем дејства и геноцидних намјера усташких снага у лето 1941. у Горњој Херцеговини. Тек почетком септембра 1941. италијанске окупационе снаге су извршиле реокупацију своје Друге зоне.⁴⁶ Разлог за реокупацију били су велики и гнусни усташки злочини над српским живљем, који су изражавани кроз хиљаде жртава, о чему свједоче италијански документи.⁴⁷ Ти злочини управо су били злочини геноцида. Јединице дивизије „Марке“ у Невесиње су дошле 18. септембра, а италијански команданти генерал Луцано и мајор Наполитано су у наредним данима наредили да се обуставе репресије, да се све цркве отворе за службу и

⁴³ Davor Marijan, „Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, н. д., 568–571; Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 415.

⁴⁴ Саво Скоко, *Антифашистичка невесињска пушка. Први оружани устанак против фашизма у Европи*, н. д., 247.

⁴⁵ Милан Граховац, „Невесиње у Јунском устанку 1941. године“, н. д., 417.

⁴⁶ Данило Ковач, „Хрватско-италијанске несугласице лета 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2019), 138.

⁴⁷ Archivio centrale dello stato (Centralni državni arhiv), Ministero dell'interno, Direzione generale pubblica sicurezza. A5G, seconda guerra mondiale 1940–1946, b. 129, doc. *Говорностање Даламације од ес. главо полиција Рома*, 24. 9. 1941.

да се из службе склоне личности које су учествовале у покољима и офанзивама усташких снага.⁴⁸ Дивизија „Марке“ је за херцеговачки народ заправо била спасоносна, спријечивши наставак звијерстава усташа, а до краја 1941, тачније 1. новембра, наредила је да се обустави заплијена и продаја српских добара.⁴⁹ Италијанске војне власти су организовале и достојну ексхумацију и сахрану побијених српских цивила у више мјеста, што је забијежено у извјештајима Требиње⁵⁰ и Невесиње.⁵¹

*

О устанку на Трусини, устаничким акцијама и поручнику Крсту Ћерићу није много написано. То је била посљедица системског заобилажења поручника Ћерића, јер у каснијем периоду није ступио у комунистичке редове. Ипак, без обзира на каснији исход, неопходно је писати о овом значајном догађају из љета 1941. Снаге НДХ, у својим крвавим пировима и злочинима по Источној Херцеговини, несумњиво су исту судбину намијениле и селима невестињског краја, у првом реду Горњој Трусини и околини. Устаничке снаге, које су спремно дочекале ове злочинце и тринаест дана држале своје положаје, одлучно одолијевајући бројчано, механизацијски и оружаном надмоћнијем непријатељу, извеле су изузетну акцију. Након тринаест дана биле су принуђене да се повуку.

Иако су се устаници под Ћерићевим вођством повукли пред многоструко надмоћнијим непријатељем, они су постигли свој циљ. Ћерићеве снаге храбро су држале положај док се српска нејач повуче из својих села безбједно – у збјегове. Погибија Мија Бабића и Павелићева наредба о короти јасно указују на значај усташких губитака, али и значај устаничких акција. Упркос заслугама поручника Ћерића, историографија је фаворизовала Дукицу Граховца, за кога су неаргументовано тврдили да је командовао Ћерићевим снагама, па је стога овај рад и са те стране имао једну веома значајну поруку. Личности попут поручника Ћерића и акције устаника у Херцеговини које су сасвим сигурно спријечиле нови талас геноцида снага НДХ, битне су компоненте у проучавању геноцида над српским народом и српским живљем у НДХ, како бисмо имали потпуну и комплетну слику, у свјетлу нових извора, сазнања и разматрања.

⁴⁸ Милан Гулић, „Невестиње у Другом свјетском рату“, н. д., 113.

⁴⁹ Војни архив (ВА), Фонд Независна Држава Хрватска (НДХ), кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 60/1.

⁵⁰ ВА, НДХ, кутија 377, фасцикла 2, бр. архивске јединице 36.

⁵¹ ВА, НДХ, кутија 189, фасцикла 5, бр. архивске јединице 40.